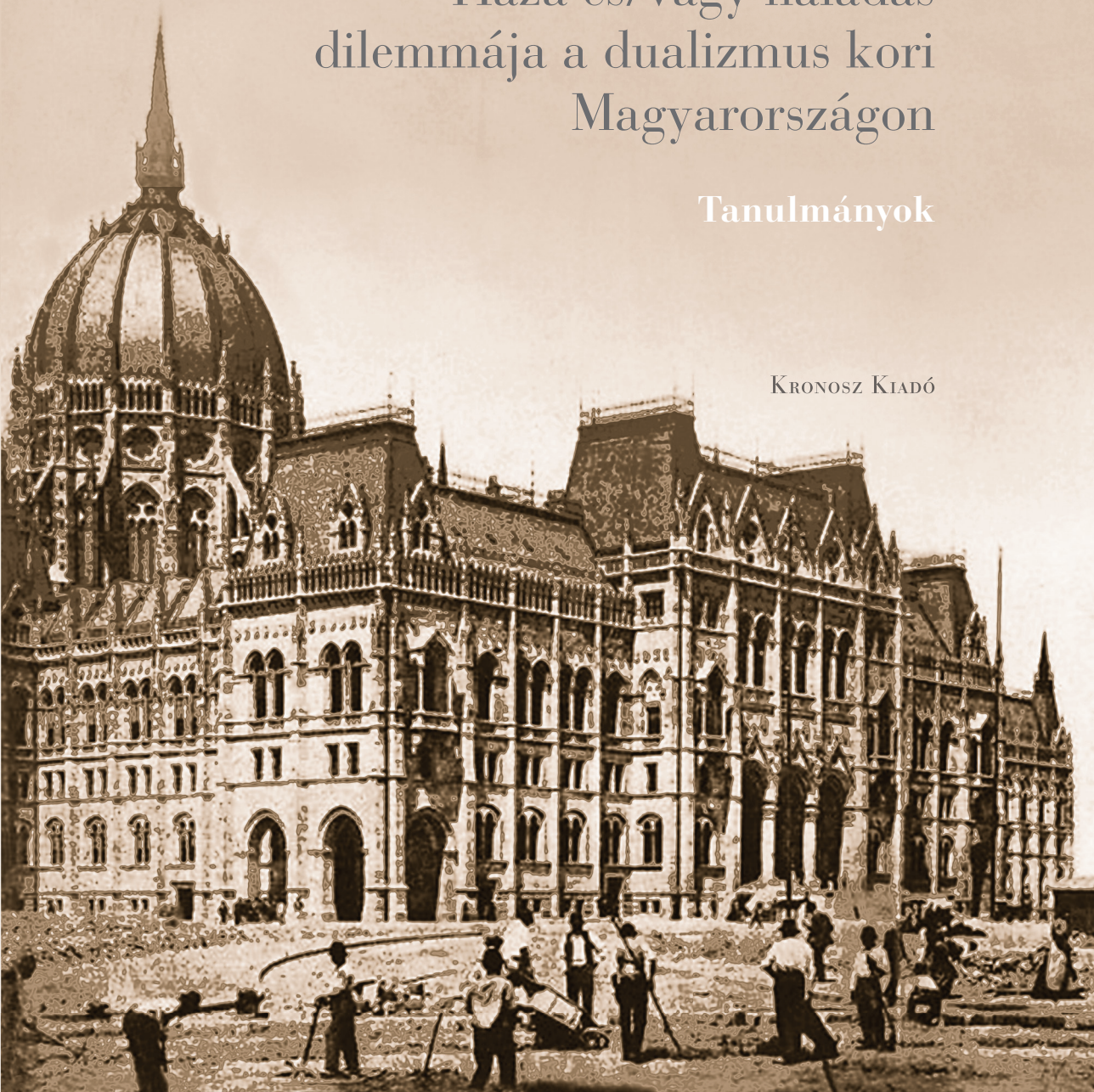

MODERNIZÁCIÓ *és* NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS

Haza és/vagy haladás
dilemmája a dualizmus kori
Magyarországon

Tanulmányok

KRONOSZ KIADÓ

MODERNIZÁCIÓ
és
NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS

*Haza és/vagy haladás dilemmája
a dualizmus kori Magyarországon*

Szerkesztette
Csibi Norbert és Schwarczwölder Ádám

Kronosz Kiadó
Pécs, 2018

TARTALOM

Előszó (Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám) 7

ÁTTEKINTÉS

Ifj. Bertényi Iván: „Haza és haladás” – liberális nacionalizmus
a reformkortól a 20. századig 15

BIRODALOM ÉS HALADÁS? – A MEGVALÓSÍTÁS KERETEI

Varga Bálint: Birodalmi történetírás a nacionalizmus korában
az Osztrák–Magyar Monarchiában 37

Spannenberger Norbert: A Habsburg-birodalom mint haza és a „haladás”
garanciája. A bukovinai történész-politikus Raimund Friedrich Kaindl
munkássága 1914-ig 55

Ress Imre: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része?
Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig 73

HAGYOMÁNYOS ÉS ÚJ ALTERNATÍVÁK A POLITIKÁBAN

Anka László: Ideológiai kötéltnánc: A konzervativizmus kibontakozásának
esélytelensége Apponyi Albert politikájában 111

Szendrei Ákos: Tradíció és modernség Justh Gyula választójogi
tevékenységében 127

Csunderlik Péter: „Minden: változásért és újért kiált itt” – A Galilei Kör
és az „Új Magyarország” programja 141

Pók Attila: A feudalizmus mint bűnbak: Jászi Oszkár esete 151

LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK – MODERNIZÁCIÓ ÉS NEMZETÉPÍTÉS A GYAKORLATBAN

Székely Tamás: A közigazgatás átalakításának programja: modernizáció és
nemzetállam-építés a dualizmus korában 165

Gál Zoltán: A magyar bankrendszer modernizációja és az egységes nemzetgazdaság kialakítása a századfordulón	181
Nagy Mariann: A nemzetiségi régiók a magyar (mező)gazdaság térszerkezetében a 20. század elején	213
Vörös Katalin: Modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában	237

EGYHÁZAK A MODERNIZÁCIÓ ÉS A NEMZETÁLLAM METSZÉSPONTJÁN

Klestenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában	263
Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között	283

KÖZÖS HAZA VAGY A MAGYAROK ORSZÁGA? – NEMZETI(SÉGI) NÉZŐPONTOK

Cieger András: „A nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát.” Andrássy Gyula és Concha Győző beszélgetése a nemzetépítésről és a birodalmi érdekekről (forrásközlés)	307
Ábrahám Barna: A szlovákok és a magyar nemzetállam-építés	319
Ábrahám Barna: A románok és a magyar nemzetállam-építés	341
Tamás Ágnes: Élclapok „ellenségképei” és versengő nemzetépítési törekvések a dualizmus kori Magyarországon és a Monarchia utódállamaiban	365
Névmutató	385
A kötet szerzői és szerkesztői	391

TAMÁS ÁGNES

ÉLCLAPOK „ELLENSÉGKÉPEI” ÉS VERSENGŐ
NEMZETÉPÍTÉSI TÖREKVÉSEK A DUALIZMUS KORI
MAGYARORSZÁGON ÉS A MONARCHIA
UTÓDÁLLAMAIBAN¹

Közép-Kelet-Európában a nemzetépítés, a nemzetállami keretek kialakítása – vagy annak igénye – a 20. század végéig elnyúló folyamat. A nemzetépítés és ennek kapcsán a „mi” és az „ők” elkülönítése – ezáltal a saját csoportidentitás meghatározása – ellenség(kép)ek képzésével járt együtt. A következőkben az „ellenség”, a „másik” ábrázolási módszereit mutatjuk be egy népszerű műfaj, élclapok karikatúrái segítségével. Gúnyrajzokat két időmetszetről választottunk: elsőként megvizsgáljuk, hogy a 19. század végén, a 20. század elején milyen képet festettek a magyar vicclapok a Magyar Királyságban élő nem magyar nemzetiségi mozgalmak törekvéseiről, a nem magyar nemzetiségi csoportokról. Az első világháború utáni területi változásokat követően pedig górcső alá vesszük, hogy a magyarokat és a magyar politikai vezetőket hogyan láttatták az új szomszédos országok karikatúrákon a két világháború között. Az első időmetszetben a magyar politikai elit célja a homogén magyar nemzetállam építése, amit – saját nézőpontjukból szemlélve – az egyre öntudatosabbá váló nem magyar nemzetiségi mozgalmak akadályoztak. Míg a másodikban a trianoni Magyarország szomszédos államai kezdtek erőteljes (nemzet-)államépítő propagandába, amihez szükségesnek tűnt a területi revízióra törekvő Magyarország mint „ellenség” megjelenítése.

A „nemzetiségi kérdés” kezelése már az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte előtt foglalkoztatta a Habsburg Birodalom politikai vezetőit,² majd az osztrák–ma-

¹ A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA PD 109069 számú pályázat keretében készült. A cseh képaláírások fordításáért Bencsik Péternek, a szerb és a horvát szövegekének Göncöl Csabának tartozom köszönettel. A német nyelvű képaláírásokat a szerző ültette át magyarra. Az újvidéki Matica Srpska könyvtárában kutatásomhoz nélkülözhetetlen volt Heineremann Péter segítsége.

² Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”: kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1848–1860. Budapest, 2000.; Deák Ágnes: Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. *Századvég* 50. (2008) 4. sz. 51–77.

gyar kiegyezést követően a Monarchia mindkét államjogi egységének belügyévé vált, hogyan oldja meg a nacionalizmus erősödésével egyre inkább sürgető problémát. A Magyar Királyság területén élő nemzetiségi csoportok (szlovák, ruszin, román, szerb, horvát és szász) különböző mértékű jogkörökkel (elsősorban az anyanyelvhasználat terén) az első világháborúig területi-kulturális autonómiatörekvéseket fogalmaztak meg.³ A magyar politikai elit – több évszázados várakozás után, az ország függetlenségét részben elérve, immár hatalmi pozícióból – a nemzetiségi törvénnyel (1868) kívánta rendezni a konfliktust. A kérdés azonban a jogszabály hatályba lépését követően sem jutott nyugvópontra. A rendelkezések – a liberalizmus alapelveiből kiindulva – a nemzetiségi mozgalmak minimális követeléseit sem teljesítették (például nemzeti, kollektív jogok), az adott engedmények azonban a magyar politikai elit számára a maximumot jelentették.⁴ A századfordulón a magyar nacionalizmus és a homogén magyar nemzetállam igényének előtérbe kerülésével – amit többek között táplált a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójára való készülődés – a magyar politikai elit egy része a nemzetiségi törvényben rögzítettek is már túlzónak tartotta. A nemzetiségi törvényben foglalt nyelvhasználati jogokat – elsősorban a nemzetépítés szempontjából kiemelkedően fontos – oktatás területén igyekezett a magyar kormány szűkíteni.⁵

Két évtizeddel később a Párizs környéki békekkel jóváhagyott, átrajzolt Közép-Kelet-Európa térképén új (nemzet-)államok bukkantak fel határozott nemzetépítő, homogenizáló célokkal. A többségi helyzetből a magyarság egy része kisebbségbe került olyan országokban, melyek nyelvhasználati, kisebbségi jogait – minden nemzetközi szerződésben rögzített kötelezettségük ellenére – nem garantálták. Magyarországra pedig ellenségként tekintettek, mivel újonnan kikiáltott függetlenségüket, területi integritásukat veszélyeztetve látták törekvéseitől. Egyrészt 1921-ig, a Habsburg-ház trónfosztásáig, tartottak a magyarországi Habsburg-restaurációtól,⁶ másrészt a korszakban

³ A Monarchia mindegyik nemzetiségi mozgalmának történetéről lásd: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918*. Bd. 3. Die Völker des Reiches. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien, 1980.

⁴ *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868*. Szerk. Schlett István. Budapest, 2002.; Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. II. Budapest, 2010. 534–565.; Tevesz László: A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója 1849–1868. *Kút* 4. (2005) 2. sz. 43–66.; Péter László: Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve. In: *Uő: Az Elbától keletre*. Budapest, 1998. 264–274.

⁵ [A magyar tanítási nyelv érvényesüléséről bővebben lásd kötetünkben Vörös Katalin tanulmányát. – A Szerk.]

⁶ A Habsburg-restaurációt azért tekintették a Magyarországgal szomszédos államok fenyegetőnek, mert a IV. Károly távozásakor aláírt dokumentum a magyar jog szerint – mivel nem ellenjegyezte a miniszterelnök és nem hagyta jóvá a parlament – nem érvényes, továbbá az uralkodó nem látta el kézjegyével a trianoni békét, ezért uralkodói és öröklési jogai az 1914-ben a Magyar Királysághoz tartozó területekre vonatkoztak. Ezért a kisantant országok számára egy Habsburg leszármazott magyarországi királlyá koronázása casus bellinek számított volna. Ádám Magda: *A kisantant (1920–1938)*. Budapest, 1981. 62–63.

végig a magyar határrevíziós igényektől, így a magyarelles, restaurációellenes kisan-tantá formálódó Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Jugoszlávia), Románia és Cseh-szlovákia Habsburg- és magyarelles, antirevíziós kampányt folytatott az élclapok torzképein is. Az új határok kijelölése következtében Budapest viszonya Ausztriával szintén ellenségessé vált a királykérdés és a Magyarország elleni kereskedelmi bojkott, majd pedig Nyugat-Magyarország sorsa kapcsán.⁷

Az ellenségképek dinamikája és az elemzés forrásai

A 19. század második felében kialakult tömegsajtó témánk szempontjából meghatá-rozó, mivel ennek segítségével kialakíthatóvá és terjeszhetőkké váltak a kollektív előíté-letek és ellenségképek, melyeket a szocializáció során – gyakran észrevétlenül – sajátít-hatunk el.⁸ A politikai rendszerek változásával azonban az aktuális ellenség módosul-hatott, s a (propaganda-)karikatúrák és alkotóik ehhez (általában) alkalmazkodtak, azt a tartalmat közvetítették, amit elvártak tőlük.⁹ A grafikus műfajok, mint a karika-túra vagy az illusztrált röplap és a plakát igen alkalmasak ellenségképek generálására, propagálására, mert széles társadalmi rétegekhez eljuthatnak, a vizuális elemek pedig gyorsabban dekódolhatók és ráadásul figyelemfelkeltőbbek, mint a szövegek. Azt ter-mészetesen nem állíthatjuk, hogy a szemlélő ugyanúgy fejtette meg az üzenetet, mint ahogyan azt a karikatúrista vagy a lapszerkesztő elképzelte, mivel az előzetes tudás, a szocializáció és a személyes tapasztalat befolyásolja az észlelést, így a képek, szimbó-lumok interpretációját is.¹⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a (propaganda-)karikatúra

⁷ A szociáldemokrata szakszervezetek központja határozta el, hogy a fehérterror kegyetlenkedései miatt Magyarország ellen bojkottot vezetnek be (1920. június 20-tól). Arra szólította fel a szakszer-vezeteket és a postai, valamint a szállítómunkásokat, hogy Magyarországra vagy Magyarországról semmilyen árut és küldeményt ne továbbítsanak, a már szállítás alatt álló termékeket állítsák meg a határon. A büntetőintézkedést igazán komolyan csak a bécsi szociáldemokrata városvezetés vette. Rövid időn belül Bécsben drágulás, sőt áruhiány következett be, így augusztus 4-én a bojkott véget ért. Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, 1935. 322–324. A következő évben a nyugat-magyarországi felkelés (1921. augusztus 28. – 1921. október 13.) és a soproni népszavazás (1921. december 14–16.) tette feszültté a két ország viszonyát. Vö. Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, 1990.

⁸ *Das Bild vom Feind*. Hrsg. Arbeitsgemeinschaft Friedenspädagogik. München, 1983. 8. Idézi: Ange-lika Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld von Kunstgeschichte und Politikwissenschaft. Eine ikonolo-gische Untersuchung zu Feindbildern in Karikaturen*. Aachen, 1998. 105.

⁹ A 19. század második felében, egy cenzúrától szabadabb légkörben sem beszélhetünk teljes mértékű alkotói szabadságról. A rajzolók a különböző politikai irányvonalat képviselő vicclapokba megrende-lésre készítették karikatúráikat – azonos alkotó több, néha igen különböző pártállású élclapba. Ennek ellenére a propagandajelleg az első világháborútól vált meghatározóvá.

¹⁰ Robert Sekuler – Randolph Blake: *Észlelés*. Budapest, 2004. (különösen: Tudás és észlelés, 491–493.)

nem érhetne el kívánt célját: még hiányosan megfejtve is befolyásolhatta az olvasót abba az irányba, hogy egy csoportra barátként vagy ellenségként tekintsen. Annak érdekében, hogy az üzenet megfejthető legyen, sok esetben a legegyszerűbb, már a mesékből, mítoszokból ismert ellentétpárokkal és szimbólumokkal (csúf–szép, okos–ostoba) operáltak az alkotók, s ezek segítségével ültettek el egy-egy sztereotípiát egy szomszédos népről, országról vagy akár eszméről (például bolsevizmus).¹¹ E sztereotípiák leghatásosabban úgy alkalmazhatók, ha ezekkel sokszor, azonos mondandóval társítva szembe kerül a közönség. A belső tulajdonságokon (bátor–gyáva, becsületes–becstelén) kívül, azokhoz hasonlóan, az ellenség külső vonásai ugyancsak állandók – eltekintve a torzítás mértékétől: jól felismerhető minden nemzet (általában férfi testesíti meg, például Magyar Mihály), illetve ország képviselője (hölgy perszonalifikálja, például Hungária) vagy politikusa a karikatúrákon. Ellenkező esetben a gúnyrajz nem érné el célját, olvasója nem tudná gyorsan kitalálni, hogy mire utal a kép, ahhoz a csoporthoz milyen értékeket – pozitívát vagy negatívát – „kell” kapcsolnia.

Ellenség(kép)ek léteztek és léteznek a mai napig, már csak azért is, mert egy-egy csoport öndefinícióját jelentősen megkönnyíti, ha ki tud rekeszteni egy másikat. Azok a pozitív tulajdonságok, melyek a saját csoportot leírják, nem jellemzők a „másik”-ra, az ellenségre pedig kivetíthetők a negatív vonások. Mind a külső, mind pedig a belső ellenség(kép)ek – identitásunk erősítésén kívül – rendszerstabilizáló erőként szolgálnak: ha egy rezsim kijelöli az ellenséget – és ezáltal a vele szemben tanúsítandó elutasító magatartást rögzíti – könnyebben határozza meg önmagát.¹² A sztereotípiák és az ellenségképek – közös vonásuk, sablonosságuk ellenére – abban azonban különböznek, hogy az ellenségről kizárólag negatívan nyilatkozhatott egy gúnyrajz, míg a sztereotípiák között találunk – adott kontextusban – pozitívát is: a takarékos sváb nem feltétlenül elmarasztaló ítélet, mint ahogy a furfangos magyar sem; a (tömeg-)gyilkos anarchista, bolsevik azonban semmiképpen sem értelmezhető pozitív üzenetként.

A példaként felsorakoztatott karikatúrákon megfigyelhetjük, hogy azok stílusa, művészi kivitelezése megváltozott az elemzett évtizedek alatt, azonban ez semmit sem von le propagandaértékükből.¹³ A politikai karikatúra legfőbb célja, hogy érzelmeket mozgósítson, szuggesztív és sokszor provokatív természetű, viszont nem

¹¹ A sztereotípiakutatás szociálpszichológiai alpmunkái: Walter Lippmann: *Public opinion*. New York, 1946.; Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Budapest, 1999.; Elliot Aronson: *A társas lény*. Budapest, 1994.; *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Szerk. Hunyady György – Nguyen Lan Anh. Budapest, 2001. Az ellenségfogalomhoz lásd: Reinhart Koselleck: *Ellenségfogalmak*. In: *Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton. Budapest, 1998. 12–23.

¹² Plum 1998. 109.

¹³ Nemcsak a karikatúrák művészi jellemzői változtak, hanem számuk is: a két világháború között az aktív propagandatevékenység részeként mind a magyar sajtóban a kisantról, mind pedig a szomszédos országok újságaiban a magyarokról jelentősen több gúnyrajz jelent meg, mint a dualizmus korában.

feltétlenül akar nevetetni.¹⁴ Másik alapvonása, hogy gyorsan reagál a kül- és belpolitikai eseményekre, egyébként nem számíthatna a kortárs szemlélő érdeklődésére, és az értelmezés is nehézségekbe ütközhetne.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén nagyszámú fővárosi és helyi vicclap jelent meg már a 19. század utolsó évtizedeiben.¹⁵ A *Borsszem Jankó* a magyar élclapok közül az egyik legmeghatározóbb, melyet Ágai Adolf alapított és szerkesztett 1868-tól 1908-ig (a lap 1938-ig látott napvilágot). A 19. század végéig kormánypartí sajtóorgánumnaként sorolhatjuk be, amely később is a liberalizmus védőbástyája maradt. Az *Üstököst* Jókai Mór irányította a kezdetektől, 1858-tól 1877-ig, de a mérsékelt ellenzéki lap még 1918-ig fennállt Szabó Endre vezetésével. Az ellenzéki-függetlenségi *Kakas Mártont* Rákosi Viktor hozta létre 1894-ben, s 1914-ig nevetetett.

Az Ausztriában kiadott *Figaro* (1857) liberális, pártpolitikától független élclap, melyet Karl Sitter alapított, a *Die Bombéról* (1871) és a *Wiener Caricaturen*ről (1881) annyit tudunk, hogy a budapesti születésű, zsidó származású Joseph Braun indította útjukra liberális szellemiségben.¹⁶ A *Kikerikit* 1861-ben Ottokar Franz Ebersberg hívta életre német nemzeti irányvonalat képviselve, a 19. század végétől azonban már nyíltan antiszemita volt, ezért 1933-ban betiltották. A *Die Musketét* 1905-ben publikálták először azzal a céllal, hogy egy, a katonai körök érdeklődését kiszolgáló liberális vicclap is kapható legyen. A *Der Götz von Berlichingen* szociáldemokrata élclapot az előzőekhez képest viszonylag későn, 1919-ben vehették az olvasók először kézbe (egészen 1934-es megszűnéséig).¹⁷

A *Humoristické listy* hosszú tradíciókkal rendelkező (1858) prágai cseh (csehszlovák) vicclap, melyet német- és zsidóellenesség jellemzett a 19. században. Később az

¹⁴ Hans-Hermann Schwalbe disszertációjában megjegyzi, hogy a művész nem nélkülözhető a hatásos karikatúrák elkészítéséhez, azonban a művészi jelleg igen. A túlzott mértékű művészi igény a gúnyrajz publicisztikai funkcióját tekintve kifejezetten hátrányos is lehet, főként, ha azt olvasóközönsége (már) nem érti, értékeli. Hans-Hermann Schwalbe: *Die Grundlagen für die publizistische Bedeutung der Karikatur in Deutschland*. Dissertation. Berlin, 1937. 26. Idézi: Plum 1998. 72.

¹⁵ Ennek következtében mind a hazai, mind pedig a bécsi, Monarchia korabeli élclapok története jól feldolgozott, bár az ausztriai humoros sajtótermékekről elsősorban PhD-értekezéseket ismerünk, melyek a szélesebb közönség számára nem elérhetők. Lásd: Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.; Elfride Schneider: *Karikatur und Satire als publizistische Kampfmittel. Ein Beitrag zur Wiener humoristisch-satirischen Presse des 19. Jahrhunderts (1849–1914)*. Dissertation. Bécs, 1972. A magyarországi kiadású élclapokat összegyűjtötte: Gyöngy Kálmán: *Magyar karikatúristák adat- és szignótára, 1848–2007*. Budapest, 2007. 224–275.

¹⁶ Ujvári Péter: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 138.; Schneider 1972. 295., 301. A *Figaróról* részletesebben lásd: Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, 2014. 82–83.

¹⁷ Schneider 1972. 311.; Eduard Castle: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 369–393., 899–904.

új Csehszlovák Köztársaság függetlenségének őrangyala durva német- és magyarellenes propagandával.¹⁸ Ugyancsak még a Monarchia időszakában, 1906-ban született meg a zágrábi *Koprive*, melynek elsődleges célja a dualista állam és annak tartópillérei – véleménye szerint a bürokraták és a katonák –, illetve a klerikalizmus bírálata volt.¹⁹ A *Koprive* 1918 után is ellenséges maradt a klerikalizmussal szemben, megőrizte szerbellenességét, rámutatott a jugoszlavizmus fonákságaira és az ország belső ellentéteire. A belgrádi *Ošišani ježröl* megállapíthatjuk, hogy az az egységes jugoszláv állami érdekeket propagálta olvasói felé.

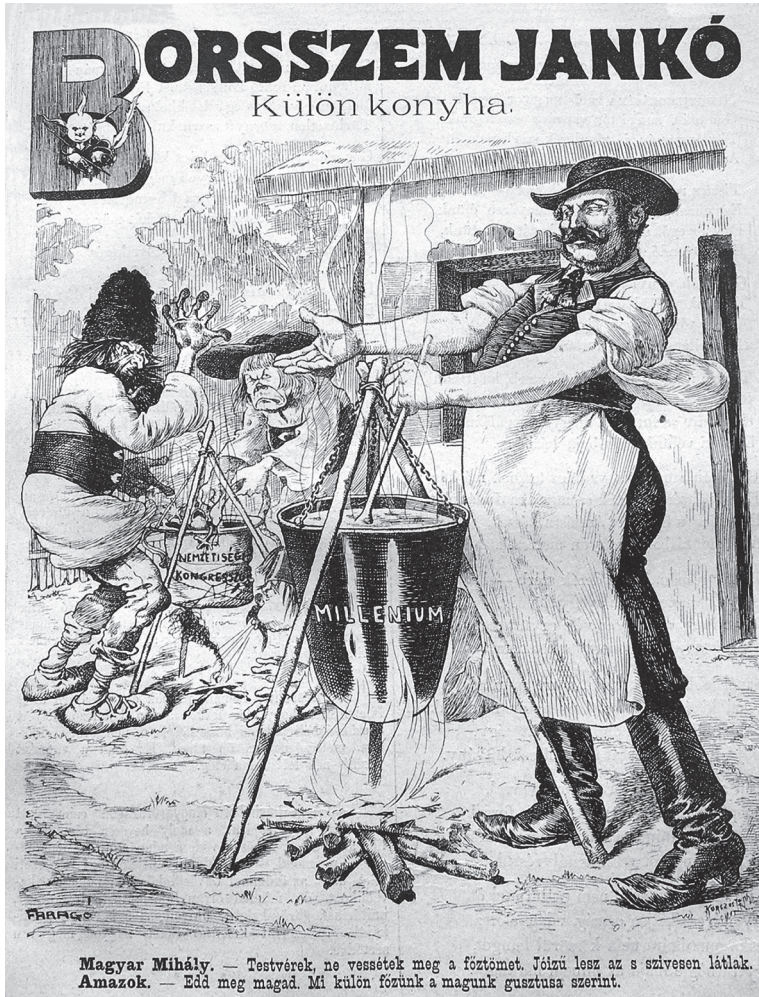
Nem magyar nemzetiségi csoportok a 19. század végének magyar karikatúráin

Az első időmetszetben, a nem magyar nemzetiségi karakterek evolúcióját karikatúrákon vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy a Monarchia felbomlása felé közelítve az alkotók egyre jobban eltorzították a nemzetiségi csoportokat jelképező alakokat, párhuzamosan azzal, ahogy a nemzetiségi mozgalmak követelései erősödtek, sérelmeiknek külföldön is hangot adtak, ami Magyarországon nagy felháborodást keltett.²⁰ A deformálás vonatkozhatott a testi jellemzőkre és a ruházatra. A gúnyrajzokon mindegyik népcsoport felismerhető az öltözkészéről, valamint a fejfedőjéről: a szlovákok széles karimájú kalapjukról, a románok kucsmájukról, a szerbek és horvátok eltérő sikkájukról, a ruszinok szűrjükéről, a németek („svábok”) hálósikkájukról. A németek kivételével mindegyikük általában bocskorban látható, a 19. század végén

¹⁸ Martin Sekera: Das tschechische Pressewesen. In: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Hrsg. Peter Urbanitsch – Helmut Rumpler. Wien, 2006. 1998. A *Humoristické listy* karikatúrái nem publikálhatók, de megtekinthetők online: <http://archiv.ucl.cas.cz/?path=HumL> (letöltés: 2017. augusztus 23.)

¹⁹ Marko Lovrić: *A Kingdom of Laughs: The Satirical Magazine Koprive and the Political, Social and Cultural Climate in the Early 20th Century Croatia*. University of Zagreb, 2014. 5–6. <http://projekt.cspk.eu/wp-content/uploads/sites/2/2014/11/A-Kingdom-of-Laugh-The-Satirical-Magazine-Koprive.pdf> (letöltés: 2017. augusztus 23.)

²⁰ A nem magyar nemzetiségi mozgalmak agitációi is hozzájárultak ahhoz, hogy az első világháború előestéjén Magyarországról nem pozitív kép élt a nyugat-európaiak tudatában. Egyik elhíresült eset az ún. Memorandum-per, melynek során perbe fogták a román politikai elitet, akik a királynak címzett emlékiratukban összefoglalták sérelmeiket (1892-ben döntöttek arról, hogy a szöveget átadják az uralkodónak, ami kudarcba fulladt, de a memorandum évekkel korábban, 1887-ben született, s több nyelvre lefordítva külföldön is terjesztették). A nyugat-európai sajtó szimpatizált a román nemzeti-ségi mozgalom törekvéseivel, a magyar egyöntetűen elítélte azt. 1894-ben elítéltek tizennégy román vezetőt, betiltották a Román Nemzeti Pártot, azonban 1895-ben az uralkodó kegyelemben részesítette a még államfogházban lévő politikusokat. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. (1867–1892). Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1952. 824–847.

1. kép: Borsszem Jankó 28. (1895) 31. sz. 1.

már szakadt ruhában, sokszor eltúlzott méretű fejfedőkkel. Ruházatuk, hajviseletük nem a 19. századi hétköznapi állapotokat tükrözték. Ekkor a nemzetiségi csoportok képviselőit jelentős mértékben torzított arcvonásokkal, testarányokkal, ápolatlan ember benyomását keltve ábrázolták.²¹ Ezzel szemben a magyar atillában vagy díszmagyarban (vagy polgári öltözetben, a korszak divatjának megfelelően) bukkant fel, egyenes testtartással, bajusszal, gondozott hajviselettel, túlzások nélkül.

²¹ Hozzá kell tennünk, hogy a magyarországiakhoz hasonlóan jellegzetesek az ausztriai nemzetiségi csoportok ábrázolásai is: a csehek ruhája és kalapja, valamint a lengyelek tradicionális fejfedője viszatérő elem a gúnyrajzokon.

A magyar élclapok karikatúrákkal is reflektáltak újra meg újra a magyar állameszme elleni nemzetiségi „támadásokra”, s igyekeztek nevetségessé tenni azokat. Az egyik képen például a román és a szlovákot torzított testtel pillanthatjuk meg, akik elhatárolódnak Magyar Mihálytól és a magyar állameszmétől, mivel nem a millenniumi ünnepeknek örülnek (a daliás magyar egy bográcsra felügyel: „millenium”), hanem saját, külön ételt főznek (1. kép).²² Máskor a „Rumuny-indus táncz” című rajzon románok indián táncot járnak egy „totemoszlop” körül, melynek tetejére a magyar címerpajzs és korona került.²³ Az oszlop magasságával és méltóságteljességével szembenáll a románok kinézete, akiknek ruháját „indiánossá” tette a rajzoló, mert kucsmájukra és bocsokoruk száraira tollak, kezükbe pedig nem modern kézfegyverek (bunkósbót, íj, dárda) kerültek. Az indián tradíciók alapján értelmezve a képet a románok – a magyar rajzoló szerint – ellenségként tekintettek a magyar államra, illetve nemzetre, jelképei körül harci táncot jártak. A karikatúra jobb oldalán *Az Űstökös* állandó figurája, a magyaros öltözetben felbukkanó Kakas Márton szemlélte és kommentálta a jelenetet: „Hadd bomoljanak; majd hozzánk jönnek – tényezőzni”. A rajz üzenete 1891-ben a magyar olvasó számára egyértelmű lehetett: a románok terjeszthetik Nyugat-Európában panaszait a magyar nemzetiségi politika elnyomó mivoltáról, de ha Európa meghallgatta őket, s tenni nem sokat fog egy Magyarország belügyének számító kérdésben, úgysis Magyarországra kell visszatérniük, és itt kell boldogulniuk. Máskor a románok és a szerbek leginkább ábrázolt vonása a vérszomjasság, az agresszió – mutatkozzon ez meg szavakban vagy tettekben, fegyveres „támadás”-okban.²⁴ E vélekedést többek között az alapozta meg, hogy a magyar társadalmat mélyen megrázta, amikor az 1848–1849-es szabadságharc alatt a szerb és a román katonák a bécsi udvar mellett és a magyarok ellen fogtak fegyvert, s kegyetlenségeket követtek el a polgári lakossággal szemben is (ráadásul a századfordulón emlékeztek a forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulójára).²⁵ Agresszivitásuk mellett a román nemzeti mozgalom aktivistáinak létszámát és tömegtámogatottságukat teszi nevetségessé például az a kép, mely botokra helyezett, szaka-

²² *Borsszem Jankó* 28. (1895) 31. sz. (augusztus 4.) 1. A magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának nagyszabású megünneplésére – komoly anyagi áldozatokat hozva – készültek a magyar kortársak, a sajtó is nagy figyelmet szentelt az eseménysornak. A millenniumi kiállítást 1896 májusától októberéig látogathatták az érdeklődők, ahol a nem magyar nemzetiségi csoportokat és azok békés együttélését a magyarokkal – az egyéb magyar eredmények mellett – bemutatták. Az ünnepek ellen a nem magyar nemzetiségi mozgalmak tiltakoztak, úgy ítélték meg, hogy ez őket és történelmüket sérti. A tiltakozásokról lásd: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. II. (1892–1900). Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1956. 476–480.

²³ *Az Űstökös* 34. (1891) 10. sz. (március 8.) 114.

²⁴ A szerbek a 19. század végén is hangsúlyozott harciasságukkal szemben egyes képeken nem katonaként, hanem alig harcképes vézna alakokként láthatók, például a sertésexport kapcsán kitört „vámháborúk” időszakában, amikor ezáltal inkább gyengeségüket kívánták sugallani, az alkotók így azt üzenték, hogy „legyőzhetők”.

²⁵ Lásd: Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc haditörténete*. Budapest, 2001. 104–115., 172–179.

dozott kucsmákként ábrázolja az agitációban részt vevő románokat.²⁶ A szerbek szinte mindig – a korszakban már elmaradottnak számító – kézifegyverekkel bukkantak fel, általában törrel, ami nem a tisztességes küzdelem, hanem az alattomos támadás szimbóluma, míg a magyar karddal harcolt, ha arra került a sor, és sosem hátulról támadott. Mind a románok, mind pedig a szerbek általában civilizálatlan barbárként tűntek fel, a szláv népcsoportokat túlzott pálinkafogyasztásuk miatt rótták még meg a magyar alkotók, és szinte mindegyik nemzetiségi csoport ostoba, műveletlen figuraként kapott teret, míg a magyar paraszt e karikatúrák szerint furfangos, találékony és szereti a finom bort. A 19. század végén a szlovákok a mezőgazdasági munkáknál történő alkalmazásuk és az üvegezés, drótozás mesterségének gyakorlása mellett főleg építőmunkásként dolgoztak Magyarországon, elsősorban Budapesten, ezért a gúnyrajzokon sokszor döntenek le egy-egy értéket megtestesítő épületet.²⁷ Ha azonban a magyarok jellemző belső tulajdonságait vesszük górcső alá, megfigyelhetjük, hogy a lovagias, becsületes, a hazájáért küzdő magyarral állnak szemben az ezekkel éppen ellentétes jellemvonásokkal ábrázolt nemzetiségi csoportok.²⁸

Bármelyik nemzetiségi csoport tagjának állatként vagy félig ember, félig állatként való ábrázolása a vizuális degradálás gyakran alkalmazott eszköze volt, melyet – a darwini evolúciós tanok ismertté válását követően – már nem csupán ókori mitológiai kontextusban használtak előszeretettel egyes karikaturisták. Erre példaként említhetjük a majomarcú szlovákok mellett a sertésként felbukkanó szerbeket is.²⁹ Szerbiának a Monarchiába irányuló egyik legfontosabb exportcikke az élő sertés volt, ráadásul az állathoz határozottan negatív asszociációk társultak: lustának, tanulatlanak és piszkosnak tartották.³⁰ Az interpretációt tovább árnyalja, hogy 1873-ban magyarul is megjelent

²⁶ *Borsszem Jankó* 32. (1899) 30. sz. (július 23.) 5.

²⁷ Például *Borsszem Jankó* 31. (1898) 12. sz. (március 20.) 3.

²⁸ A magyar önkép ezen elemei torzítva, kigúnyolva visszaköszönnék a szomszédos országok karikatúráin: óriási bajusszal, gőgösen, túlzott sovinizmustól hevítve, túlméretezett karddal és nagy harci kedvvel tűnik fel a későbbiekben is.

²⁹ Majomarcú szlovák: *Borsszem Jankó* 31. (1898) 27. sz. (július 3.) 10. Korszakunkban az animizálást leginkább és legváltozatosabb módon egy, a jelen tanulmányban nem tárgyalt csoporttal, a zsidókkal kapcsolatosan alkalmazták a rajzolók.

³⁰ Szimbólumtár: jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Borus Judit – Ruttkay Helga. Szeged, 2001. 85–86. Ettől a lekicsinyítő ábrázolásmódtól eltért az a szintén állatfigurákat felhasználó gyakorlat, mely a címerállatokon keresztül személyesítette meg az adott nemzetet (például a cseheket a kétfarkú oroszlánnal). A gúnyolódásra azonban ez is bőségesen adott lehetőséget, mivel a címerállat feltűnhetett betegen, sérülten vagy pici játékszerként, nevetségessé téve magát a nemzetet és törekvéseit. Ez azonban nem jellemezte a magyarországi nemzetiségi mozgalmak megjelenését a 19–20. század fordulóján, mivel azokat a kortársak nem ismerték el nemzetként, így – a horvátokat kivéve – nem is volt joguk a nemzeti szimbólumok (zászló, címer) használatára. A cseh oroszán gyermekjátékként Vencel, a cseheket megtestesítő figura mellett: *Figaro* 43. (1899) 51. sz. (december 16.) 204. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=fig&datum=18991216&seite=4&zoom=33> (letöltés: 2017. augusztus 23.)

2. kép: Kakas Márton 2. (1895) 47. sz. 5.

és nagy port kavart Charles Darwin *A fajok eredete a természeti kiválás útján vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben* című műve. Darwin e kötetében fejtette ki nemcsak a fajok harcáról, hanem azok eredetéről és fejlődéséről szóló evolúciós tanait is. Ebben a kontextusban a majomarcival vagy például kukacként, csúszómászóként való ábrázolás arra is utal, hogy az ily módon megjelenített csoportok még nem fejlődtek emberré, nem egyenrangúak a magyarokkal, hanem alsóbbrendű fajok. Az a csoport, mely nem-emberként tűnt fel, megsemmisíthetővé vált ezáltal, s bűnösnek tekinthető olyanért is, amiért nem felelős, mint például nyelve, nemzetisége.³¹

A magyarok több oldalról ostromolt erődként tekintettek az országra, s a peremterületek minden nemzetiségi mozgalmával kieleződött a viszonyuk a 19. század végére, amit elmélyített az oktatásban és a közigazgatásban érvényesülő magyarosítási törekvések mellett a szomszédos nemzetállamok (Szerbia, Románia) megerősödése is. Félelmeiket tükrözi az a karikatúra, melyen az 1895-ös nemzetiségi kongresszus céljait, következményeit vetítik előre: az ország térképének szimbolikus feldarabolását látjuk, amikor a szerb, szlovák és román figura egy-egy darabot hasít ki magának

³¹ Koselleck 1998. 6–13., 21.

a Magyar Királyság mappájából (2. kép).³² A gúnykép alatt olvasható vers – némi kárörömmel – nyugtázza az értekezlet eredménytelenségét:

„Rác, a rumuny, meg a tót
Három napig azon vót
Hogy a hazát – adta szlávja! –
Bicskájával szertevágja.

De mivel nem győzték szuszszal,
Fölsültek a kongresszussal,
Fölsült a tót, rumuny, rác,
Hiába volt a sok strapác!”³³

A nemzetként elismert horvátokkal – az 1883. évi magyarelles megmozdulások időszakától eltekintve – a magyar politikai elit viszonya kiegyensúlyozottabb volt egészen a 19. század végéig. Karikatúrákon ritkábban tűntek fel s kevésbé torz módon: nagy bajusszal és széles karimájú kalappal. Amikor ismét a konfliktusok kerültek előtérbe, egyre inkább erőszakos, agresszív lett a horvát alak is. Erre egyik példa, amikor a zágrábi zászlóégetésre (1895 októbere) reagált a *Kakas Márton*. Vad, őrjöngő horvátok tépik szét a magyar trikolt az első képkockán, de a másodikon emlékeztet a rajzoló, hogy 1848-ban még menekültek a magyar zászló és katonák elöl, ami – a karikatúra üzenete szerint – ismét bekövetkezhet (3. kép).³⁴

A nem magyar nemzetiségi mozgalmak és pártjaik többsége a 19. század végén még a politikai passzivitást választotta, nem vettek részt a budapesti parlament munkájában, mivel úgy látták, érdekeiket az adott keretek között nem tudják érvényesíteni, így vezetőik sem képezték karikatúrák tárgyát, inkább a teljes mozgalmon gúnyolódtak az alkotók. A 19. század közepétől már megállapíthatók a nem magyar nemze-

³² *Kakas Márton* 2. (1895) 47. sz. (augusztus 18.) 5. A szerb, szlovák és román küldöttek Budapesten 1895. augusztus 10-én tartották kongresszusukat, melyet a rendőrség csak „népgyűlés”-ként engedélyezett. A résztvevők ismét hangoztatták nyelvhasználati jogaikban, az oktatási és egyházi, közigazgatási és sajtóügyek terén ért sérelmeiket, és kijelentették, hogy „[...] a magyarországi románok, tótok és szerbek szövetséget kötnek, hogy minden törvényes eszközökkel megvédjék nemzetiségüket és reménylik, hogy e szövetségbe belépnek a magyarországi németek és ruthének is; mert ebben a szövetségben nincs semmi törvényellenes, hanem arra törekszik, hogy törvényes eszközökkel Magyarország viszonyait természetes alapra fektessék. Nemzeti alapul a nemzetiségi autonómiát a megyei beosztásban veszik alapul” Kemény 1956. II. 379. Hozzá kell tennünk, hogy a dualizmus korában a későbbiekben – terveik ellenére – nem léptek fel egységesen a nemzetiségi mozgalmak.

³³ A magyar szerzők az élclapokban román helyett az ’oláh’ vagy ’rumuny’ megnevezést, a szlovák helyett a ’tót’-ot, míg a szerb helyett a ’rác’-ot használták ekkor már pejoratív tartalommal és a románok kifejezett tiltakozása ellenére.

³⁴ *Kakas Márton* 2. (1895) 56. sz. (október 20.) 1.

3. kép: Kákas Márton 2. (1895) 56. sz. 1.

tiségi csoportokról formálódó ellenségképek egyes elemei, melyek – a 19. század végi kikristályosodásukat követően – nem illantak el nyomtalanul a 20. század magyar politikai karikatúráiról sem. A 19. századi motívumok a későbbi, immár a kisantantot ábrázoló gúnyrajzokon tovább torzítva visszatértek.

Magyarok és a magyar politikai elit a szomszédok szemüvegén keresztül

Az első világháborút követően Magyarország – nyugati határát kivéve – győztes országok gyűrűjébe került, melyekkel szemben területi igényeket fogalmazott meg, de már nem hatalmi pozícióból. A dualizmus kori tradíciókon, ellentétben és nemzeti sérelmeken kívül természetesen ez a tény – az új, független államok határainak védelmi szükséglete – arra sarkallta a karikaturistákat, hogy a magyarokat, a magyar politikai elitet és törekvéseit ellenség(es)ként tüntessék fel. A két világháború közötti magyar politikai vezetőkről kialakított és propagált képhez hasonlóan a magyarságról, a magyar „átlagemberről” sem festettek pozitív képet a bécsi, prágai és a jugoszláv vicclapok. A jellemzők jelentős része más kontextusban, ahhoz a toposzhoz kapcsol-

va, hogy a magyarok „elnyomták” a Magyar Királyság területén a nem magyar nemzetiségi csoportokat, felbukkantak már a dualizmus kori nem magyar karikatúrákon is.³⁵ A zágrábi *Koprive* alkotói inkább a mindenkori magyar miniszterelnököknek adtak helyet rajzaikon,³⁶ míg a prágai *Humoristické listy* a magyar „átlagember”-t, Magyarországot igyekezett nem túl vonzó módon bemutatni. A bécsi karikaturisták mindkét csoportot célba vették, így mozgósították a negatív érzelmeket Magyarország ellen. A nem éppen pozitív országimázs természetesen akkor is érzékelhető a külföldi karikatúrákon, amikor a kormányzó vagy a kormányfők egyike látható rajtuk, s nem magyar „átlagemberek”.

A bécsi élclapokban már a 20. század elején is feltűnt a magyarok mellett a sertés, a sertéskolbász mint kedvelt, de igen zsíros étel – elsősorban a Szerbiával folytatott vámháborúk időszakában, de korszakunkban is előfordult.³⁷ A háziállat még további karikatúrákon szerepel a magyarokkal együtt: a *Koprive*-ben a magyar határőr egyenesen egy disznófejű férfi, mitológiai lényekhez hasonlóan félig ember, félig állat. A *Humoristické listy*-ben egy „magyar megalománia” feliratú óriási malacot próbál megülni a túlméretezett bajusszal megrajzolt, magyar viseletbe öltöztetett, szablyával hadonászó, igen túlsúlyos magyar.³⁸ A prágai lapban a fiatal csehszlovák hölgy szépségével áll szemben, amikor – a nem túl megnyerő – Hungária fején a Szent Koronával látható, mellette Habsburg Albert Károly, a háta mögött pedig – többségében – éljenző magyarok és hízott sertések.³⁹ A nevető Hungária is nagyon elhízott, pórázon egy kismalacot vezet, kezében egy fél szál zsírtól csepegő kolbász, fülbevalók és nyaklánc helyett ugyancsak kolbásszal ékesítette a rajzoló. A kép nem a háború utáni vesztes,

³⁵ Vö. Tamás 2014. 314–334.

³⁶ Ezekre a torzrajzokra részletesen jelen tanulmány keretei között nem tudunk kitérni. Példaként említhetjük „Az új fasiszták” című képet, melyen Mussolini ráerőltet Bethlen Istvánra egy fekete inget, az olasz fasiszták viseletét, úgy, hogy a miniszterelnök a kezét nem dughatja ki az ing ujján – hiszen annak nincs ujjá –, végtagjait a törzséhez szorítva tartja, ami meglehetősen kényelmetlennek tűnik (legalábbis a kormányfő tekintete ezt sugallja). *Koprive* 24. (1927) 5. sz. (január 29.) 64. A megélenkülő olasz–magyar kapcsolatokon még számos rajz gúnyolódott, mivel a jugoszláv lapok fenyegetésként tekintettek a két ország közeledésére, mert mindkettő fogalmazott meg Jugoszláviával szemben területi igényeket.

³⁷ Például *Figaro* 49. (1905) 26. sz. (július 1.) 1.; *Kikeriki* 69. (1929) 5. sz. (január 27.) 7. „Disznóháború”-ként híresült el az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia között kialakult vámháború, mely nem a várt eredményt hozta Ausztria–Magyarország számára, mivel nem sikerült ellehetetleníteni a szerb sertéskereskedőket, sőt Szerbia – új piacokat felkutatva – függetlenedett e tekintetben a Monarchiától. A 20. század elején éveken át tartó vámvitákat több, gyorsabban lezajló vámháború előzte meg. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. I–II. Budapest, 1934. II. 177–178.

³⁸ *Koprive* 31. (1934) 45. sz. (november 9.) 568.; *Humoristické listy* 62. (1919) 7. sz. (február 7.) 53.

³⁹ Habsburg Albert Károlyt esélyesnek tartották a Habsburg jogar alá tartozó Lengyel Királyság trónjára. Később, a Lengyel Köztársaság kikiáltása után harcolt az új köztársaság hadseregében. A lengyel legitimisták az 1920–1930-as években is reménykedtek, hogy a főherceg uralkodójuk lehet, de a magyar trónra nem tartott igényt. *Habsburg lexikon*. Szerk. Brigitte Hamann. Budapest, 1990. 225.

szomorú vagy fenyegető, veszélyes magyart ábrázolta, hanem a király nélküli királyságban vígadó magyarokon gúnyolódott.⁴⁰

Az agresszivitás és az erőszakra való hajlam azonban a prágai lap karikatúráin különböző jelenetekben többször megismétlődik a magyarok alapvető jellemzőjeként: például kétszer is megpillanthatók Janus-arcúként, s a képek üzenete azonos. A korábban, még a trianoni békekötés előtt, a magyar pálmaágot tart a kezében, amikor az antant hatalmak jegyzékét kapja meg és mosolyog, a másik irányba pedig fegyvert fog a szlovákra, rákiabál és még egy tört is tart a kezében. A későbbin a szobor egyik fele diplomatákra mosolyog, míg a másik ismét tört ragadva ordít az egykori magyarországi nemzetiségi csoportok megtestesítőire. A régebbi kép arra utal, hogy Magyarország mindent megtesz a győztes hatalmakkal való tárgyalásokon a kedvezőbb határvonalak elérése érdekében, de ez – a magyar ígéretek ellenére – ugyanolyan jövővel kecsegtetne a szlovákok számára, mint amilyen a múltjuk volt a dualizmus korszakában. Az utóbbi rajz Magyarország Népszövetséghez intézett hitelkérelmén (1923 áprilisa) gúnyolódik. A kisantant igyekezett megakadályozni, hogy Magyarország az állam talpra állításához szükséges nemzetközi kölcsönhöz jusson. Az akció sikertelen volt, Budapestnek 1924-ben folyósították a népszövetségi hitelt – bár szigorú feltételek mellett és nem a teljes, eredetileg igényelt összeget.⁴¹ A Janus-motívum a *Koprive* alkotóját is megihlette: a „Genfben és Pesten” című karikatúráján gróf Apponyi Albert, a Népszövetség magyar fődelegátusa Genfben beszédet mond, mellette pálmaággal, s a békéről szónokol („Nem megengedett, hogy a fiatal lelkeket gyűlölettel mérgezzük. Ezért megmondom a magyaroknak, hogy a nehéz helyzetek orvosságát ne a háborúban, hanem a munkában keressék!”), míg Pesten Bethlen István miniszterelnök a „Nem, nem soha!” szlogent skandalálja egy glóbuszon ülve, kardjával csörtetve, harcra készen (4. kép).⁴² Kifejezetten erőszakosnak, militaristának ábrázolta a magyarokat a *Humoristické listy* azon a képén („Magyar békeszeretet”), melyen a magyar figura a csehkel békésen beszélget a Magyarországot szimbolizáló ház előtt, majd hirtelen katonák törnek rá a cseh alakra. Bár ezen a torzrajzon János nem a cseheket akarta megtámadni, de elrejtett katonái mégis előtörtek a házból, s ő emiatt durván károm-

⁴⁰ *Humoristické listy* 62. (1919) 49. sz. (november 28.) 392. A háborút követő évek karikatúráiról lásd: Tamás Ágnes: „Monsieur János, valójában mit akar? Különben is, a glóbuszát meghagytam Önnek!” Területveszteségek és gyarapodások élclapok karikatúráin (1919–1921). *Aetas* 31. (2016) 2. sz. 52–69.

⁴¹ *Humoristické listy* 62. (1919) 3. sz. (január 10.) 20.; *Humoristické listy* 66. (1923) 21. sz. (május 11.) 247.; Ádám 1981. 94–100.

⁴² *Koprive* 26. (1929) 40. sz. (szeptember 28.) 765. A „magyar glóbusz” a magyar sovinizmust gúnyoló szállóige, melyet 1861-ben a bécsi *Donauzeitung* egy névtelen tárcaírója használt először Tóth Béla szerint. Tóth Béla: *Szájrról szájra*. Budapest 1895. 346. A karikatúráján látható szlogennel a korszakban számos plakát, képeslap, dísz- és használati tárgy terjedt el Magyarországon. A jelmondat megfogalmazása az 1918 őszi megalakult Országos Propaganda Bizottsághoz fűződött, Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009. 104., 194.

4. kép: Koprive 26. (1929) 40. sz. 765.

kodik. A verbális agresszió tovább erősíti a kép üzenetét, s még ellenszenvesebbé teszi a magyart annak ellenére, hogy ekkor éppen nem a csehekkel szította a konfliktust, de a jelenet implikálja, hogy a csehszlovák–magyar (fegyveres) összeütközés bármikor megtörténhet.⁴³ Láthatók még a magyarok mérgesen morgó kutyaként, állandóan verekednek, ezért a csehszlovák férfiak – a magyarok honfoglalásán, ázsiai, alacsonyabb rendűnek vélt származásán gúnyolódva – inkább visszaküldi őket Ázsiába.⁴⁴ Máskor

⁴³ *Humoristické listy* 71. (1928) 5. sz. (január 27.) 74. A karikatúra időzítése nem véletlen, mivel ekkor derült fény a szentgotthárdi fegyverszállítási botrányra. (Az esetről lásd: Zsiga Tibor: *A szentgotthárdi fegyverbotrány*. Szombathely, 1990. 21–116.) Az ügy azért is érinthette kellemetlenül Magyarországot, mert 1928 tavaszán már a konfliktusok békés rendezését előirányzó Kellogg–Briand-paktumot készítették elő.

⁴⁴ *Die Bombe* 54. (1924). 3. sz. (február 1.) 1. Az alkotó Magyarországot „Kis-Ázsia”-ként említi. A képen a Budapesten gyülekező magyarok egy zsidó álarcos bált készülnek megzavarni kézigránatokkal. A karikatúrákon is megjelenő vonásokot gyűjtött össze a magyarokról Janek István, amikor a Felvidék visszaszerzésére irányuló szlovákiai propagandát vizsgálta: a magyarok „ázsiai módon” bánnak az emberekkel, vissza kellene menniük Ázsiába, „feudális” (grófi) és gazdasági (zsidó) elnyomók, s egyszer, a dualizmus korában már a rabszolga sornál is rosszabb körülmények közé kényszerítették a szlovákokat. Janek István: *A Magyarországgal szembeni szlovák propaganda és revíziós elképzelések 1939–1941 között*. *Limes* 23. (2010) 1. sz. 25–39.

Európa újjáépítését a barbár magyar úgy hajtja végre az első világháború után, hogy embereket akaszt fel, s a kötélen egy szlovák és egy szerb férfi lóg, ami a nemzetiségiek elleni bosszút sugallja (vagy múltbeli tetteire emlékeztet), míg máskor rombol, házakat dobál meg téglával, ablakokat tör be és az alkoholt sem veti meg. Megjelenik még a háború okozójaként, ami jogossá teszi a vele szemben alkalmazott szankciókat, büntetéseket, valamint a területvesztését.⁴⁵ Az „Egy »lovagias« nemzet különböző fegyverei” című karikatúra képkockái pedig a magyar történelmet szemléltetik oly módon, hogy azt végig az erőszak és a bűncselekmények határozták meg.⁴⁶ A képcím gúnyolódik a magyar önkép dualizmus kor óta fontos elemén, hogy a magyar egy »lovagias» nemzet. „Az ókorban” husángokkal ütik egymást a magyarok,⁴⁷ később egy férfi egy teljes falut gyűjt fel, gyilkolja le az embereket és ellovagol egy lány levágott fejével – már határozottan magyar öltözetben –, azt követően egy kézfegyverekkel felszerelkezett betyárt láthatunk, amint kirabolja áldozatait, majd modern, sorozatlövő puskával céloz piknikező nőkre, akiknek többsége már halott, azaz az első világháború civil áldozataiért is ő felel, végül pedig 1000 frankos bankjegyeket nyomtat kosárszámra. A jelenben, 1926-ban csak a bűncselekmény fajtája változott, egészült ki a magyarok bűnlajstroma a gazdasági kihágással.⁴⁸

A bécsi élclopok sem tüntetik fel pozitívabb színben a magyarokat. A *Kikeriki* kevésbé gúnyosan csupán a magyar öltözetben, annak reneszánszán élcelődik: 1930-ban Magyarországon a házakon a magyar trikolor lobog, minden magyar atillában, darutollas süvegben és sarkantyús csizmában, bajszosan tűnik fel.⁴⁹ A bécsi lapok többi alkotása a csehszlovák vicclapban előforduló tulajdonságokat ismételi meg, egészíti ki: egyszer a magyar véres törrel a szájában őrzöng, máskor a budapesti tömeg akasz-

⁴⁵ *Humoristické listy* 62. (1919) 21. sz. (május 16.) 164.; *Humoristické listy* 62. (1919) 28. sz. (július 4.) 217.; *Humoristické listy* 65. (1922) 12. sz. (március 10.) 140.; *Humoristické listy* 65. (1922) 22. sz. (május 19.) 259.; *Humoristické listy* 65. (1922) 28. sz. (június 30.) 334.; *Humoristické listy* 66. (1923) 18. sz. (április 20.) 212.; *Humoristické listy* 62. (1919) 35. sz. (augusztus 22.) 278.

⁴⁶ *Humoristické listy* 69. (1926) 11. sz. (március 12.) 164.

⁴⁷ A képaláíráson „ókor” szerepel, mégis a vizuális elemek az őskorra emlékeztetnek.

⁴⁸ A karikatúra ezzel a külpolitikai botránnyá duzzadt frankhamisítási ügyre utal. Az esetről lásd: Ablonczy Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk* 53. (2008) 1. sz. 29–36.

⁴⁹ *Kikeriki* 70. (1930) 51–52. sz. (december 21.) 8. A magyar viselet a nyugat-európaítól különböző úton fejlődött, s felvirágzása mindenkor politikai jelentéssel bírt (például Habsburg-ellenesség). A magyar viselet megújítására, népszerűsítésére több kísérlet történt, s az 1930-as években – elsősorban a női ruhákat és a szélsőjobboldali szervezetek egyenruháit, öltözékét tekintve – sikeresnek nevezhető. Megalapították a Magyaros Öltözködés Mozgalom Bizottságát, melynek indulásakor németellenes éle volt, a népi motívumokat ötvözték a magyaros formákkal. Később ez a kezdeti irányvonal elhalványult, az öltözet egyre inkább a nacionalista-fajvédő nézetek kifejezőjévé vált. 1945 után megbélyegezték a nemzeti öltözetet, azonosították divatját a szélsőjobboldali eszmékkel. F. Dózsa Katalin: A Muskátli című kézimunkaujság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. In: Uő: *„Megbámolni és megbámultatni”. Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014. 204–215.

tásokon szórakozik. A képalírás minősíti a „szórakozás” e formáját: „Látjátok, mi csoda emberiség!”⁵⁰ A „Mongólia” című képen pedig a magyar öntelten, ostorral a kezében – „régii hun szokás szerint” – nem a húst a nyereg alatt, hanem a bírót még a meccs előtt „puhítja meg”. A karikatúrán a magyar férfi a sípmester hátán lovagol, ami azt sugallta, hogy a magyar csapat megvesztegette a mérkőzésvezetőt, a nomád, barbár ázsiai csapat elért eredménye érdemtelen.⁵¹ A verekedés motívuma is megjelent, például amikor a nyílt választási rendszert bírálta a lap.⁵² Ennél is kirívóbb bűncselekmény, hogy a „Pesti erkölcsösség” című képen nőket bántalmaznak: erős magyar férfiak kötözték hátra mezítelen, gyenge fiatal lányok kezét. A férfiak nemcsak erő-, hanem létszámfölényben is vannak, a rajz nem árulja el a későbbi történéseket, de a szemlélő sejtetheti.⁵³ A „Magyar állami erkölcsértelmezés” is igen ironikus alkotás: a magyar felháborítónak tartja a múzeumban a Milói Vénusz szobor mezítelenségét, míg a másik képkockán mosolyogva eldicsekszik a papnak, hogy lányát eladta a bordélyházba, mivel nem tudta, hogy ott „erkölcstelen cselekedetekre kényszerítik”.⁵⁴ A dualizmus kori gyökerekkel rendelkező osztrák–magyar szembeállítás szintén tovább élt a bécsi lapokban: a magyar a jólöltözött, kövér és agresszív arisztokrata, míg Osztrák Michel sovány, szerény, jámbor alak, akinek – mivel szegényebb, mint Magyar Mihály – gyakran a ruhája is foltozott.⁵⁵ Ez az ábrázolási mód mind a Monarchia időszakában, mind pedig a két világháború között általában gazdasági konfliktusok megjelenítésekor dominált (például osztrák–magyar gazdasági kiegyezés körüli vita vagy az osztrák bojkott idején Magyarország ellen).⁵⁶ A soproni népszavazásig élénkebb és gyakoribb

⁵⁰ *Die Muskete* (1920) 770. sz. (július 8.) 1.; *Der Götz von Berlichingen* 5. (1926) 47. sz. (november 19.) 2. A szójáték magyarul nem adható vissza: a „Menschheit” főnév nem csupán ’emberi(es)ség’-et, hanem ’embertömeg’-et is jelent.

⁵¹ *Der Götz von Berlichingen* 10. (1931) 41. sz. (október 9.) 1. A kép apropóját az 1931. október 4-én rendezett válogatott futballmérkőzés adta, ahol a végeredmény Ausztria–Magyarország 2:2.

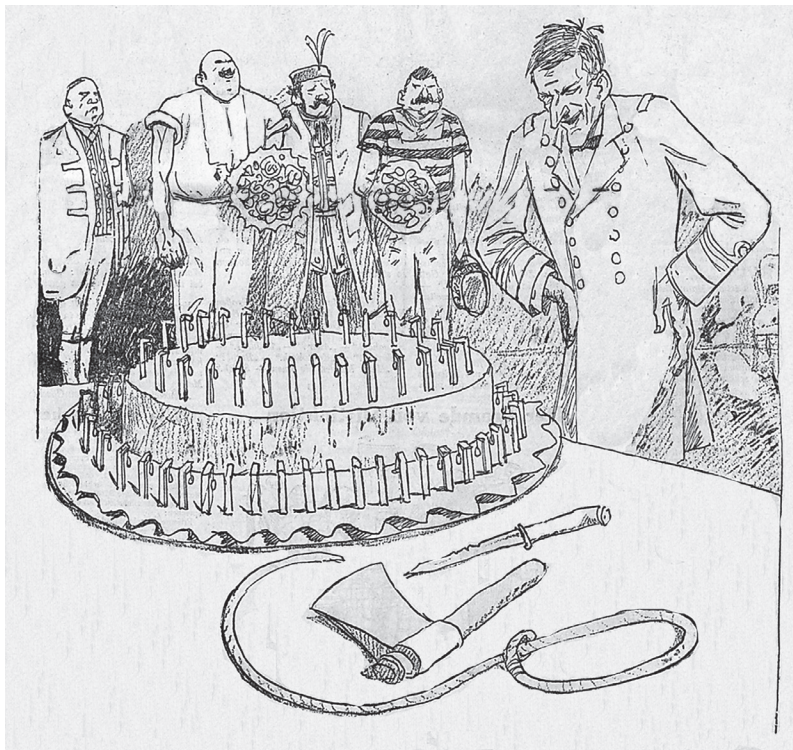
⁵² Például: *Der Götz von Berlichingen* 5. (1926) 51. sz. (december 17.) 1. A nyílt választási rendszer, a szóbeli szavazás és egyéb választási csalások a dualizmus korában bevett szokássá váltak, s nem titkos választásokat a két világháború között Európában már csak Magyarországon tartottak. Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, 2015. 21.

⁵³ *Der Götz von Berlichingen* 6. (1927) 10. sz. (március 11.) 1.

⁵⁴ *Der Götz von Berlichingen* 6. (1927) 12. sz. (március 25.) 8. A kortársakat a 19. század utolsó évtizedei óta élénken foglalkoztatta az erkölcsi hanyatlás és a prostitúció, ezek leküzdésének szükségessége. Láthatjuk, ezek a negatív társadalmi jelenségek a propaganda-karikatúrákon már csak az „ellenséget” sújtják, a saját társadalom kapcsán nem merülnek fel, míg a 19. század végén a magyar élclapok bírálták a hazai erkölcsi viszonyokat.

⁵⁵ *Kikeriki* 70. (1930) 29. sz. (július 20.) 1. A prágai vicclapot is mind a Monarchia korában, mind pedig a Nagy Háborút követő időszakban jellemezte, hogy a magyarokat arisztokratikus göggel mint egykori földesurat, „feudális elnyomót” jelenítette meg – utalva az 1848 előtti társadalmi struktúrára is.

⁵⁶ A bojkottról lásd például: *Die Bombe* 50. (1920) 18. sz. (augusztus 15.) 1.; *Kikeriki* 60. (1920) 29. sz. (július 18.) 3.; *Borsszem Jankó* 53. (1920) 27. sz. (július 4.) 1.; *Borsszem Jankó* 53. (1920) 33. sz. (augusztus 15.) 7. 9.

5. kép: *Der Götz von Berlichingen* 7. (1928) 25. sz. 1.

volt a magyarellenes propaganda a bécsi karikatúrákon, de a magyarok jellemvonásairól készíthető lista ekkor sem sokkal bővebb: harciasak, agresszívek, a választásokat és így a népszavazást is – a dualista „hagyományoknak” megfelelően – a csalások és a verekedések jellemzik. Újdonságként feltűnt többször az a vád, hogy az antant elfogult a magyarokkal szemben, s ezért kerülhetett sor a soproni referendumra.⁵⁷

A magyar kormányzó, Horthy Miklós alig kapott (kaphatott) teret magyar karikatúrákon, de mind személyét, mind pedig a hatalomra kerülésekor tomboló fehérterrort élesen bírálták elsősorban a bécsi rajzolóok. „A vörös Horthy-tenger” című képen például a tenger kettéválasztása nem biztos, hogy sikeres lesz a képaláírás szerint, mint egykor a bibliai történetben, amit a vizuális elemek is alátámasztanak: kezdenek összeérni a hullámok Horthy és katonái feje felett, akik ennek ellenére vicsorogva törnek előre, továbbra is ontják a vért. Mellettük koponyák, halottak – csecsemő is –, levágott fejekből, lábakból spriccelő vér, ami a fehérterrorban résztvevők féktelen gyilkossá-

⁵⁷ *Kikeriki* 61. (1921) 42. sz. (október) 16. 8.

gaira utal.⁵⁸ Máskor a lap hasonló szimbólumokat alkalmazva gratulált a kormányzó 60. születésnapja alkalmából: tortáján gyertyák helyett akasztófák, mellette bárd, kés és az akasztáshoz használható hurkos kötél (5. kép).⁵⁹

Az országgal kapcsolatba hozott botrányokat összegzi – s sugall nem túl pozitív képet – az *Ošišani jež*, amikor három új, Budapesten felállított szoborról közöl karikatúrát.⁶⁰ Az új emlékművek a következők: az „Ismeretlen csempész”, az „Ismeretlen királygyilkos” és az „Ismeretlen pénzhamisító”. Az első alkotáson egy férfi fegyvereket cipel, azaz a szentgotthárdi fegyverszállítási ügyre, a második, melyen egy dühös úriember pisztolyával céloz valakire, a marseille-i merényletre utal, melyben többek között meghalt a jugoszláv király, II. Sándor. Az utolsón pedig a frankhamisítás egy újabb reprezentációja látható: egy férfi pénzt nyomtat az eset után majdnem tíz évvel.⁶¹

Összegzés

Az elemzett két időmetszet képei között mind hasonlóságokat, mind pedig különbségeket megfigyelhetünk. A hasonló elemek abból a történelmi szituációból adódnak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában Magyarország, míg az első világháborút követően az újonnan létrejött államok – a rajzok tanulsága szerint elsősorban Csehszlovákia – minden oldalról fenyegetve érezte magát nemzetiségi csoportjai, új szomszédos országai által. Jó példa az ilyen típusú ábrázolási módra, amikor Csehszlovákiát, az ártatlan fiatal nőt, aki egy erdőben igyekszik tüzet rakni, vicsorgó vadállatok veszik körbe: északról a német tigris és a lengyel farkas, délről pe-

⁵⁸ *Der Götz von Berlichingen* 4. (1925) 10. sz. (március 6.) 2.

⁵⁹ *Der Götz von Berlichingen* 7. (1928) 25. sz. (június 22.) 1. Horthy születésnapja június 18-án volt, e kép közvetlenül az azt követő számban jelent meg. Ugyanezen lap szerint Magyarország címere is bitófán látható, ez jelzi a határt Ausztria és Magyarország között, tehát az alkotó általánosította, az egész országra kivetítette a Horthyról kialakított képet. *Der Götz von Berlichingen* 4. (1925) 20. sz. (május 15.) 1.

⁶⁰ A karikatúra utalhat a korszakra jellemző, az első világháborús hősi halottaknak emléket állító szobrokra. Az ismeretlen katona sírját Budapesten a Hősök terén Bethlen István avatta fel 1929-ben, a Belgrád fölé magasodó Avala-hegyen pedig 1934 és 1938 között készült el az emlékmű. Gyáni Gábor emlékeztet rá, hogy „szinte nincs olyan volt hadviselő ország, ahol ne állították volna fel előbb vagy utóbb a fővárosban az Ismeretlen Katona sírját, amiből mindenütt csak egy van”. Gyáni Gábor: Az első világháború emlékezete. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015. 319.

⁶¹ *Ošišani jež* 1. (1935) 2. sz. (január 12). 3. A szobrok talapzatán a feliratok magyarul olvashatók. Az uralkodó elleni gyilkosságról kiderült, hogy bár egy macedón származású merénylő (Velicsko Kerin) követte el, Mussolini támogatásával, Ante Pavelić horvát ustaša vezér megrendelésére hajtott végre. Az ustaša csapatok egy része pedig Magyarországon, Jankapusztán készült fel a feladat végrehajtására. A Nagykanizsától körülbelül 20 km-re fekvő Jankapusztán a kiképzőtábort – hivatalosan menekülttábort – valóban támogatta titokban a Gömbös Gyula által vezetett Honvédelmi Minisztérium. Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011. 496–498.

dig a magyar vaddisznó.⁶² Mind a csehszlovák, mind pedig a dualizmus kori magyar élclapok a területi egységre veszélyesnek ítélt csoportokat jelenítették meg agresszív, vérszomjas, fenyegető hordaként, általában törrel a kezükben, melyek rátámadnak a védtelen országra. A civilizálatlan barbár jellemzőt is használták mindkét periódusban az ellenségként ábrázolt csoportra: a két világháború között a magyarok, előtte a nem magyar nemzetiségek – mindenekelőtt a szerbek és a románok – láthatók ilyen módon. A kevésbé drasztikus dualizmus kori motívumok – az ostoba ellenség – már nem tűnik fel a két világháború között, az 1920-as és az 1930-as években az élclapok sokkal inkább kriminalizálták az „ellenséget”. A Nagy Háború alatt elkezdődött egy olyan folyamat, amely a politikai karikatúra motívumkészletét durvábbá tette, azt mindenekelőtt a propaganda szolgálatába állította – még akkor is, ha egyes elemek (a halálhozó ellenség) a harcok befejeztével ritkábban bukkantak fel egészen a második világháború kezdetéig.⁶³ A külső vonások torzítása (amorf test, nagy, szőrös végtagok és arc, foltozott-szakadozott ruházat) a korábbi időszak rajzain jobban kidolgozott, látványosabb, mint a két világháború közöttiek, ami azonban inkább a karikatúra mint műfaj átalakulásával, egyszerűsödésével (és az alkotógárda változásával) függhet össze. Jugoszlávia területi integritása szempontjából inkább az olasz–magyar közeledést vélte fenyegetőnek, így az 1927-től indított hevesebb képi támadásokat az olasz és a magyar politikai elit és a magyar revíziós törekvések ellen.

Az azonos propagandacélt – a területi integritás megőrzését a nem magyar nemzetiségi csoportok autonómia követeléseivel, illetve később a magyar revízióval szemben – sokszor hasonlóan érték el a két időmetszet karikaturistái, különböző országokban. A külső és belső tulajdonságok vizuális degradálására – az aktuálpolitikához igazítva – gyakran hasonló módszereket választottak az alkotók. Az ellenségként észlelt csoport harcias és agresszív, ami jogossá teszi ellene a védekezést, vagy akár a támadást, ha másként nem is, a különböző sajtóorgánumokban propagandahadjárat formájában, amire csupán egy aspektusból, a propaganda-karikatúrák közül mutatunk be példákat.

⁶² *Humoristické listy* 64. (1921) 49. sz. 498. A csehszlovák megnyugvás szemtanúi is lehetünk: Csehszlovákia békésen virágot szed egy réten, miközben a lengyelt, magyart és a németet egy-egy fához kikötötték. *Humoristické listy* 66. (1923) 26. sz. (június 15.) 309.

⁶³ A zsidóábrázolások változása némileg kivétel, mivel azok – a politikai antiszemitizmus 19. század végi terjedése következtében – már az első világháború előtt is kifejezetten bántók voltak, azonban az egyre vulgárisabb reprezentációk irányába mutató tendencia ezek esetében is azonos.